

بررسی دو نگاره از نسخه شاهنامه طهماسبی

پویایی سکون

مقدمه:

عموماً آثار نگارگری ایرانی که در نسخه‌های مختلف اجرا شده‌اند موضوع‌های بزمی، رمزی، حماسی، دینی و ادبی را تصویرگری کرده‌اند. صرف‌نظر از تفاوت‌های موضوعی، در فضاهای تصویری این آثار شباهت‌های کلی دیده می‌شود. خالقان این آثار تلاش می‌کرده‌اند با پیروی از روش و الگوهای استادانشان، مهارت‌های فراگرفته را هرچه بهتر به ظهور برسانند و شاید از همین منظر و به علت مشق‌های مکرر فضاهای کلی بسیاری از آثار شبیه به هم شده‌اند.

در بین این آثار، شاهکارهایی هم دیده می‌شود که کاملاً خاص و متفاوت هستند. آفرینندگان این آثار هنرمندان برجسته‌ای بوده‌اند که نامشان به عنوان مؤلف و مبدع در تاریخ‌نگارگری ایران به ثبت رسیده است. این هنرمندان مجلس‌ساز، با خلاقیت و توانمندی‌شان بسیاری از متون را به تصویر در آوردند. از آنجا که این هنرمندان معمولاً آثار خود را امضاء نمی‌کردند، دریافتن اینکه آثار مربوط به کدام هنرمند است کار دشواری است و نیازمند تحقیق و مطالعه وسیع دارد و در نهایت با بررسی مستندات و گاهی با گمانه‌زنی و حدس و تقریب، آثار منسوب به هنرمندان هر دوره مشخص می‌شود. آنچه که از بررسی خود آثار می‌توان نتیجه گرفت، این است که برخی از هنرمندان با اجرای بدیع از یک موضوع یا موضوعات مشابه در یک یا چند نسخه آثاری ساخته‌اند که گاه بسیار شاخص و برجسته هستند.

یکی از شاهکارها و نسخه‌های مهم، مجموعه آثار شاهنامه طهماسبی است. هریک از مجلس‌های این نسخه به تنهایی جزو برجسته‌ترین آثار تاریخ هنر اسلامی ایران محسوب می‌شود. تعدادی از تصاویر این مجموعه به رغم گذشت سالیان طولانی از خلق آنها، بسیار جذاب و متفاوت هستند و همچنان طراوت و زندگی خاص درونشان را منتقل می‌کنند.

در این مقاله به تحلیل دو مجلس از شاهنامه شاه طهماسبی که به جهت فضایی ترسیم شده و موضوع نزدیک به هم هستند پرداخته می‌شود. عبور خسرو، فرنگیس و گیو از جیحون منسوب به قدیمی یکی از این شاهکارهاست که در موزه هنرهای معاصر تهران نگهداری می‌شود و تصویر دوم، عبور فریدون از رود دجله منسوب به سلطان محمد است. این تصویر به یک مجموعه شخصی تعلق دارد و تنها تصویری سیاه و سفید از آن در اختیار بوده و استفاده شده است. در نسخه شاهنامه طهماسبی که دارای ۲۵۸ مجلس است، تنها در صفحات دو تصویر نام دوتن از نقاشان - «میرمصور» و «صور دوست محمد» - ذکر شده و بقیه تصاویر بدون امضاء هستند.

عبور کبخسرو و فرنگیس و گیو از جیحون

قاب این تصویر به شکل یک مربع مستطیل است که در قسمت چپ بالای آن به اندازه عرض یک سطر یک شکست پلکانی ایجاد شده و در قاب تصویر چهار مربع مستطیل مجازی به وجود آورده است. در واقع جدول قاب تصویر مانند نواری به دور تصویر و ستون و جدول‌های نوشتار حرکت کرده و به انتخاب طراح شکل لازم را پیدا کرده است. در اصل اولین و

اساسی‌ترین ایجاد حرکت و پویایی در تصویر نگاره‌ها از همین نقطه ایجاد فرم در سطح کار- شروع می‌شود.

در داخل قاب، چهار مصرع به شکل چهارستون وجود دارد که شش سطر در بالا و دو سطر در پایین دارند. در حالی که عنوان مجلس را به صورت یک لوح تذهیب شده در میان گرفته‌اند. فضای اصلی تصویر در حد فاصل و مابین این سطور نوشتار قرار گرفته است. رود جیحون در قسمت اصلی و در پائین نقاشی شده و در قسمت بالا، ساحل رود با فضای آسمان و قسمتی از ابر در بالاترین قسمت قاب تصویر جای گرفته است. نگاه ناظر به صورت مجازی همچون پرنده‌ای برفراز این فضای خیالی تجسم شده است.

در میان امواج و داخل رود کبخسرو و فرنگیس و گیو سوار بر اسبان خود از سمت چپ به سمت راست تصویر در حال حرکت و عبور از عرض رود دیده می‌شوند، به طوری که نیمی از بدن اسبان در آب مجسم شده است و در آب شناور هستند. در بالای سر آن‌ها یک قایق با دو قایقران دیده می‌شوند. در حالی که با یک دست پارو را نگهداشته و دست دیگرشان انگشت برده‌ان است و حیرت زده، نظاره‌گر حرکت عبور پرهراس هستند. در میان آب، ماهیان رود در حال حرکت و شنا در امواج همراه با مرغابی‌ان که بر سطح آب در حال بازی و حرکت هستند، دیده می‌شوند. تعدادی از این مرغابی‌ان نیز در حال پرواز بر بالای سر سواران و در اطراف فضای نقاشی به تصویر کشیده شده است.

کبخسرو در حال رسیدن به ساحل دیده می‌شود و - در حالی که بدن و جهت نگاه و سر او به پشت چرخیده است - به درون تصویر و به طرف فرنگیس و گیو اشاره دارد. حرکت و برخورد امواج رود به پیکره اسب کبخسرو به طرز زیبا تصویرگری شده است. طراحی حرکت پیکره‌ها و داستان آنها از نظر بیان احساس و ساختار بصری، با ظرافت و دقت تمام تجسم شده است. به طوری که جهت نگاه فیگورها نسبت به هم در ایجاد وزن و حرکت مجازی تصویر نقش اساسی و حساب شده‌ای را ایفا می‌کند. نحوه حرکت داستان فرنگیس که با یک دست صورت خود را در زیر دستاری پوشانده است و با دست دیگر افسار و دهنه اسب را به طرز ظریف و زنانه در دست دارد اجرا شده است. نگاه او رو به جلو و به طرف کبخسرو معطوف است و در کنار و کمی عقب‌تر از او، گیو با قدرت گریزی در دست دارد و با دست دیگرش اسب را مهار کرده است. در این جا چهره گیو به طرز استادانه‌ای چهره‌پردازی و با احساس اجرا و پرداخت شده است. او با چهره‌ای آرام در پی دوسوار در حال حرکت و عبور از رود دیده می‌شود.

در بالای سر این سواران قایقی قرار دارد که به شکل فوق‌العاده و به زیبایی طراحی شده و نیمی از بدنه قایق توسط قاب تصویر بریده شده است. دو قایقران درون آن با تکیه به چوبه پاروهای خود که به صورت دو فرم صاف قرار دارند، ناظر به این عبور هستند و بر حرکت و هیجان فضا می‌افزایند.

باب افکند میان بان خورد
 فرو آمد ز باره راه جوی
 همی گفت پشت و پناسم تو
 دیشته و بتی هر فروشت
 باب اندر افکند چسپه و سیاه
 بد آنسو کند شد رسد در

و کر زیر نعل اندرون سپند
 روان و خرد سیاه برتست
 جوشتی همی زان تابا ز کا
 جهانجوی خپس و سرون

بد و گفت کیخسرو انیست و
 باب اندرون لغزیم تو بی
 بس او فرنگیس و کیو دیلر
 ازان ایستان نیار گفت

بنام بیزدان فریاد ریس
 بنالید و برخاک بنهاد روی
 نمایند بر دادر احمس تو
 بختی که همان غم زدایم تو بی
 تر سپد ز چون از آب گیر
 جهان آفرین است ایتر گفت

جان و دبان آن شیکه بد
 بدین روف دریا چنن بگذرد

بگشایست اینک آمد پد
 خرد مندرین از مردمان شپرد

بهاران و چون آب روان
 بشیمان شد از خام گشاد خوش

سپه جوشن و روا سب و بر تنوا
 تبه دیداران کار بازار خوش

شده و درخت اجرا شده بر روی این قسمت درون تصویر و حاشیه آن را به هم متصل ساخته است. در قسمت پائین در همین امتداد نیز این کادر با یک حرکت پلکانی شکسته شده و پیرامون کار را مشخص ساخته است.

نگاه بیننده توسط نگاه قایقرانان و حالت خم شدن آن‌ها و نیز جهت حرکت پاروهای آنان، از راست و کنار تصویر به مرکز تصویر و سمت چپ هدایت شده و توسط نگاه و حرکت گوی و اسبش به سمت راست کار

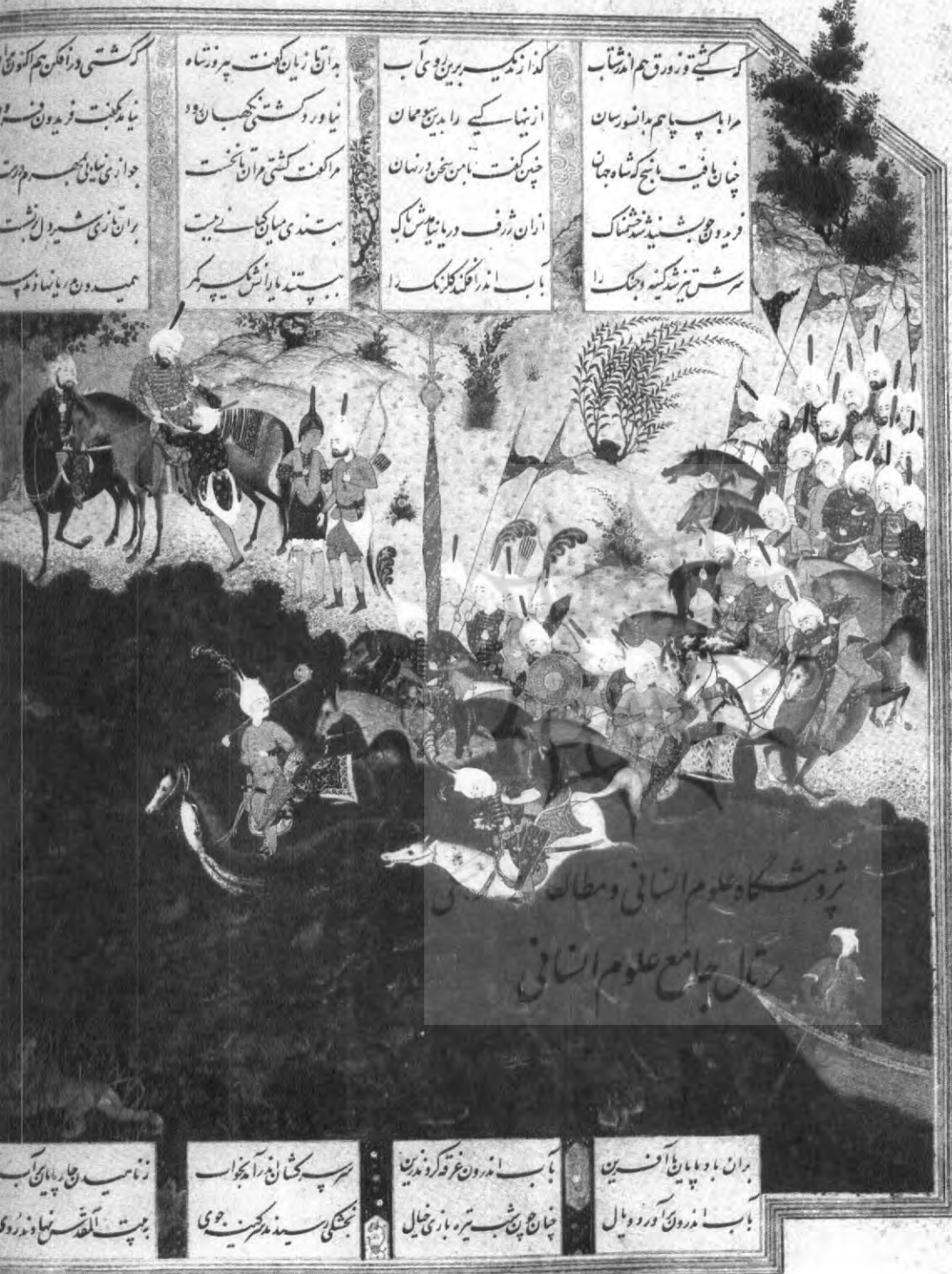
جهت یافته و سپس با سر اسب کیخسرو که به سمت جلو قرار دارد به صورت مجازی تا ساحل مقابل هدایت شده و تداوم می‌یابد. تصویر کردن قسمتی از ساحل رود در پائین و گوشه راست نقاشی نکته‌ای است که برای بیننده اندازه و مقیاس عرض رود و رسیدن به ساحل نجات را تجسم می‌سازد. طراحی حرکت موج ماهیان و مرغابیان و ساختار پرتحرک درختان در ساحل بالای رود و اتصال آنها به آسمان آبی و ابرها، هیجان و حرکت این تصویر زیبا را کامل تر و محکم تر ساخته است. در این تصویر با اینکه یک منظره زیبا و عریض و آرام به نمایش گذاشته، اما حرکت و هیجان پنهان را نیز در خود دارد.

اجزای این نقاشی از پنج پیکره انسانی و اسبان، نیمه یک قایق، چند درخت و بوته خودرو، دسته‌های پرندگان، مرغابیان، ماهیان، پهنه رود و فضای آسمان - که بیشتر آن در زیر نوشتار قرار داد- تشکیل شده است.

احساس حرکت، خروش و جریان تند و خطر فرو غلطیدن در کام امواج آب به طرز بدیع و زیبا تصویر شده است. تجسم پویایی این صحنه زیبا، بدیع و متهورانه و ایجاد فضای ذهنی که در نوع خود کم نظیر است، نشانگر توانمندی و درک عمیق قدیمی است که این اثر به او منسوب شده است.

عبور فریدون از رود دجله

این اثر که برای شاهنامه طهماسبی نقاشی شده، منسوب به سلطان محمد و متعلق به یک مجموعه خصوصی است. قاب تصویر مستطیل شکل از گوشه بالای سمت راست توسط یک ضلع با زاویه مثلث شکل محدود

در داخل قاب اصلی اشعار و ابیات به صورت نوشتار در چهارستون و در شش سطر در بالا و در امتداد همان چهارستون و با دو سطر دیگر در پایین کار جای گرفته است. تصویر اصلی در بین نوشتار قرار گرفته است. در بالا، ساحل رود و قسمت اصلی کار و بعد از آن پهنه رود اجرا شده و در پایین در سمت چپ و کنار لبه قاب تصویر، قسمت کوچکی از ساحل دیگر رود که

شیری در حال گردش که نگاهی به درون تصویر دارد دیده می‌شود. بالای سر قایقران از گوشه کادر، سپاهیان سوار بر اسبان خود در صفی فشرده در حال سرازیر شدن به سمت رود هستند. در لبه رود، حالت یکی از سواران که هیجان و ترس او و اسبش از داخل شدن به آب به طرز بسیار جالبی طراحی شده است مشاهده می‌شود.

کمی جلوتر و در داخل رود، فریدون در قسمت جلو صف سپاه دیده می‌شود، در حالی که نگاهی به پشت سر خود - به سمت لشکریان - دارد. یک دست او بر کمر و در دست دیگرش گریزی است که بر دوش نهاده است. سوار پشت سر او با دو دست پرچمی پیچیده بر چوبه بلند بر دوش خود حمل می‌کند. این چوبه با علامت بالای خود همانند محوری عمودی، فضای تصویر را به دو نیمه تقسیم کرده است.

کمی بالاتر و در کنار رود در سمت چپ، دو تن از لشکریان پیاده در مقابل هم ایستاده و مشغول گفت‌وگو و نظاره هستند. در کنار این دو، سه تن دیگر دیده می‌شوند که یکی از همراهان سوار دیگری را برای سوار شدن بر ترک خود یاری می‌دهد و بعد از او نیز سوار دیگری که سر اسبش به سمت درون تصویر پیچیده است مشاهده می‌گردد.

در داخل رود جریان امواج و گردش آب و حرکت ماهیان بر امواج و شنای مرغابیان بر زیبایی این مجموعه اضافه کرده است. حرکت و قرار گرفتن عناصر تصویر نسبت به خود و نسبت به یکدیگر و همچنین نحوه استقرار عناصر در فضای تصویر بسیار قابل تأمل است.

حرکت قایقران در سمت چپ و شیری که در سمت راست و در پائین کادر قرار دارد، به صورتی که هیچ‌گونه ارتباط فرمی با عناصر دیگر ندارند، مانند یک فلش چشم بیننده را به جهت نگاه خود یعنی به درون تصویر و نوک علامت پرچمی که توسط سواری حمل می‌شود، معطوف می‌کند و این ارتباط بصری را به صورت مجازی برقرار می‌کند.

در قسمت بالا و در تصویر سواران و لشکریان و قرار گرفتن آنها نسبت به یکدیگر، به لحاظ فرمی ارتباط خوبی وجود دارد. هر ردیف از آنها روی ردیف دیگر را می‌پوشانند و یک انسجام فرمی ایجاد می‌کنند که با هنرمندی تمام سواران در حال گفت‌وگو با هم طراحی و اجرا شده‌اند و حرکت بدن و سر آنها در ارتباط با مجموعه پیکره‌ها، دارای توجیه درست بصری است.

حرکت اسبان نیز بسیار ظریف در همین ارتباط اجرا شده است. به طور مثال اسب سفید که در درون آب قرار دارد با زیبایی تمام در حال شبیه کشیدن و بادمانی باز ترسیم شده است و یادو اسب دیگر که در گوشه بالای ساحل رود ایستاده‌اند با جذابیت لازم نسبت به یکدیگر و در کنار هم طراحی شده‌اند.

در قسمت دیگر نسبت قرار گرفتن دو تن از همراهان که - یکی کمانی بر دوش دارد - ایستاده و در حال گفت‌وگو با هم هستند و دو تن در کنار آنها که در حال یاری کردن دیگری برای سوار شدن بر اسب هستند، بسیار حساب شده اجرا و پرداخت شده است.

در کل مجموعه قرار گرفتن تمام پیکره‌ها و عناصر بصری دیگر در قسمت‌های مختلف تصویر به طوری است که از طرف بالا به درون صفحه هدایت می‌شود. در عین حالی که تمام عناصر در تنهایی و در جزئیات به نهایت زیبایی اجرا و پرداخت شده‌اند و تا حدی تزیینی به نظر می‌آیند، ولی در هماهنگی کلی یک ترکیب‌بندی فعال و پرهیجان از یک مجموعه را تشکیل می‌دهند.

حرکت لشکریان از گوشه به طرف بیرون قاب تصویر که جهت خاصی را ایجاد کرده است، تصویر قایق و حرکت نگاه مرد پارو زن از یک گوشه، حرکت و نگاه شیر در گوشه دیگر، حرکت عمود پرچم و علامتی که بالای آن قرار دارد و مثلی که قاعده آن در پائین تصویر ایجاد شده است، از نظر

فرم و ایستایی، فرم‌های بصری خوبی را در نگاه ایجاد کرده است. بدین صورت این تصویر هم دارای استقرار است و هم به صورت فعال و دینامیک در درون قاب تصویر چشم بیننده را به تمام نقاط تصویر حرکت و هدایت می‌نماید. در این تصویر ۳۶ پیکره انسانی به علاوه تعدادی از پیکره اسبان و حیوانات، همراه با منظره‌ای از درختان و بوته گل‌های خودرو و پهنه رود با مرغابیان و ماهیان به عنوان عناصر اصلی شکل دهنده تصویر ایجاد شده‌اند. در اینجا نقاش با آگاهی تمام از شناخت اصول و مبانی بصری که در ساختار اجزای تصویر به کار گرفته، توانسته موضوع خاصی را به شکلی پویا به تصویر کشیده و به نتیجه‌ای بدیع و جذاب دست یابد.

جمع‌بندی:

اگر هر دو تصویر را بررسی کنیم، شباهت‌های فضا و زاویه دید تقریباً یکسان آنها را در می‌یابیم. در تصویر اول عناصر تصویری کمتر و در تصویر دوم عناصر بیشتری در قاب تصویر نقاشی شده است.

تصویر دوم در یک مقیاس کوچکتر تجسم شده که همه عناصر در آن قرار می‌گیرند ولی در تصویر اول پیکره‌ها و عناصر در مقیاسی بزرگ‌تر و زاویه دید بسته‌تر مجسم شده است. با این وصف، نه فضای تصویر اول ساده و خلوت دیده می‌شود و نه تصویر دوم فضای شلوغ و تنگ دارد، بلکه هر دو تصویر با فضای جذاب و ترکیب‌بندی زیبا اجرا شده است.

نکته مهمی که در هر دو تصویر دیده می‌شود حرکت سر پیکره‌ها است که در برخی نقاط به جهت‌های مختلف طراحی شده و این امر به معنای ایجاد وزن تصویر و القای حرکت مجازی است که به طور حساب شده در دو اثر اجرا و موجب تعادل در ترکیب‌بندی تجسمی اثر شده‌اند. این فضای متعادل و پویا سبب می‌شود که چشم بیننده در تمام تصویر گردش کند و تمام جزئیات و زیبایی‌های آن را دریابد. تجسم کلی فضای تصویر و کنترل آن از نظر پرداخت عناصر بصری داخل تصویر، نشانگر آگاهی و دانش فوق‌العاده هر دو هنرمند نسبت به زبان تجسمی است و استادی آنها در روایتگری و تصویرسازی موضوعی را گواهی می‌دهد.

اجرای جزئیات دیگر مانند پوشش‌ها و لباس پیکره‌ها، زره و زیورآلات اسبان، طراحی درختان، گیاهان، گل‌ها، بوته‌های خودرو، حیوانات (پرنده‌گان، مرغابیان و ماهیان)، فضای درون رود و حرکت امواج و طراحی سنگ‌های ریز و درشت اطراف رود، همه با دقت تمام و به صورت موجزانه‌ای پرداخته شده‌اند.

در تصویر اول حرکت از درون قاب تصویر به طرف بیرون و لبه قاب دوم - یعنی لبه صفحه کتاب - است ولی در تصویر دوم برعکس، نگاه بیننده به بیرون و به طرف داخل صفحه و عطف کتاب هدایت می‌شود. این نکته نمایانگر آن است که در طراحی و اجرای نقاشی‌ها، حفظ تنوع و ایجاد حرکت متناوب در صفحات یک نسخه و کتاب مورد توجه و اهتمام هنرمندان بوده است و سرپرستان کارگاه‌های هنری نیز بر آن تأکید داشته‌اند.

منابع:

-Winders of the Age, masterpieces of early safavid painting, 1501-1576,

-Stuart Cary Welch, Fogg Art Museum, Harvard University

- هنر کاغذبری در ایران (قطاعی)، یحیی ذکاء، نشر و پژوهش فرزاد روز، تهران، ۱۳۷۸

- شاهکارهای نگارگری ایران، موزه هنرهای معاصر تهران، ۱۳۸۴

- هنر دربارهای ایران، ابوالعلاء سودآور، ترجمه ناهید شمیرانی، نشر کارنگ، ۱۳۸۰